

ӘОЖ 398.5

ОЛЖАБАЙ БАТЫРДЫҢ ҚАЙРАТКЕРЛІГІ М.Ж. КӨПЕЙҰЛЫНЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚТАРЫНДА

Сатыбалдыұлы Әділ
adilmuzafarov@mail.ru

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
Тарих факультеті 1 курс студенті
Ғылыми жетекшісі – т.ғ.к., доцент С.З. Раздыков

Аннотация. Мәшһүр Жүсіптің шығармашылығындағы Олжабай батырдың қайраткерлігі Қазақ-Жоңғар соғысы кезінде Абылай ханның қолбасшысы болғаны және әскери шеберлігі, айбындығы, беделділігі батырлық институтының фундаментін қалауда, қазақ халықының арасында "батыр", "ержүрек Олжабай" атағына лайықты болды, “Сарыарқаның кімдікі екендігі” тарихи шындық екеніне тағы бір құнды куәлік ретінде және Олжабай батырдың сіңірген ересен ерлігін, Мәшһүр Жүсіп еңбектерінен көруіміз, осындай Олжабай тану шығармашылығында ойып орын алатын, бағалы мәліметтерімен де құнды болып саналуға тиіс.

Отан тарихының жалпы даму барысына өз үлестерін қосқан тарихи тұлғалар қазақ қауымының саяси-экономикалық, әлеуметтік, мәдениеттік рухани өмірінде хан, сұлтан, би, батыр, рубасы т.б. ретінде танылғаны тарих төрінен ерекше орын алады. Солардың бірі ретінде – Олжабай Толыбайұлын (1709-1783) ерекше танимыз.

Олжабай Төлебайұлы қазақ халқының батыры. Қазақ-жоңғар соғысы кезінде Абылай ханның қолбасшысы болған. Олжабайтануда Мәшһүр-Жүсіп еңбектері ерекше орын алады, өйткені Мәшһүр-Жүсіп қолжазбасы тұнып тұрған таптырмас мәліметтерге, оның ішінде: Олжабай батырдың ата-тегі, дүниеге келуі, ерлік істері, жеке басының ерекшелігі-найзагерлігі, ұрпақтары, көшіп-қонған жерлері туралы баяндаулары бағасыз толықтыра түседі. Сондықтан, Мәшһүр Жүсіп қол жазбасында Олжабай батырдың ерекше тарихи тұлға екенін толықтыратын еңбектері құнды мәліметтермен ерекшеленеді.

Әрине көптеген мәліметтердің ішінде Олжабай батыр туралы сақталынған деректер әр алуанда және Жер аттарымен байланысты: (Олжабай асуы, “Олжабай сөресі”,

“Шүршітқырған” т.б.), және бұл орайда көптеген қол жазбалар, халық ауыз әдебиеті нұсқалары ресми архив құжаттары, ғалымдар жазбалары (Н.Я. Коншин, Ф.А. Щербина), мұражайлық экспонаттар (Омбы музейінде сақталулы Жаяу Мұса тапсырған Олжабайдың қылышы, белдігі, дулығасы, шарайнасы), зерттеушілердің еңбектері (Ә.Х. Марғұлан, Б. Адамбаев, М. Хақанов), осылардың ішінде Мәшһүр Жүсіп қолжазба күйінде бізге жеткен. Сондықтан ерекше бір көзге түсер Мәшһүр Жүсіп мәліметіне сүйенсек, Олжабай батыр жеңіске жеткенен кейін шайқас болған жерде айғақ ретінде өз бейнесін тастан қашатқызып, ескерткіш қоятын әдетін тайға танба салғандай жазып кеткен.

Мәшһүр-Жүсіп өз еңбегінде Олжабай батырдың қайраткерлік тарихына ерекше көңіл бөліп, қаһарман өміріне қатысты аңыз-әңгіме, жыр нұсқаларын қағазға түсіріп, жинастырып бұқара халыққа, келешек ұрпаққа бағасыз құнды мәлімет жазып кеткен. Әлеуметтік жағдайына, қылған қоғамдық-саяси қызметіне қарай жіктемей, әрқайсысын жеке адам - тұлға ретінде зерделеуге ұмтылу барысында Мәшһүр Жүсіп жазбаларындағы қазақ елінің қаһарманын шежірелік ата-тегі, өмір сүрген уақыты (туған, қайтыс болған жылдары), мекендеген жерлері, әкімшілік-сот жүйесіндегі орны (би, заңгер, хан, сұлтан, рубасы), әлеуметтік жағдайы (бай, орташа ауқатты, кедей), қоғамның ішкі, сыртқы өміріндегі ролі (елші, мәмлегер), белгілі бір тарихи оқиғаларға (шайқасқа, бітімге) араласуы т.т. туралы мол деректер тарих төрінде ерекше орын алады. Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлы еңбектерінде: “Сүйіндік Олжабай батыр” ертегісін Сақау ақынның айтуынан 1865 жылы жазып алған Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлы”, – деген мәлімет бар [Ер Олжабай 2005: 169].

Мәшһүр-Жүсіптің 1907 ж. Қазан баспасынан басылып шыққан кітабында “Сарыарқаның кімдікі екендігі” қалмақтармен соғысып жүріп қазақ батырлары азат еткен Сарыарқа даласын патшалы Ресейдің саясатына сүйенген орыс келімсек шаруаларының тартып алып жатқанын ашық сынаған, өз сөзінің дәлелі ретінде Баянауылды қалмақтардан азат қылған Олжабайдың есімі Ерейментаудағы мұжықтардың поселкесіне қойылғанын жазады: “Бұл қазақ иесіз жатқан жерге текке келіп ие болған жоқ. Ақ найзаның ұшымен, ақ білектің күшімен, жанын кешіп, кеше Қаракерей Қабанбай, Қанжығалы Бөгенбай, Қаз дауысты Қазыбек, Шақшақұлы Жәнібек замандарында қалмақпен жаудай алысып, шыбын жанын нысанаға байлап, не маңғаз сарбаздары жау жолында оққа ұшып, өлгені өліп, қалғаны қалып, сөйтіп алған жері еді <...> [Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы 2006:164]. Бұл Сарыарқа біздің қазаққа атасының құны болып, олжа болып тиген еді. Мәшһүр Жүсіп: Дүние деген шіркін көшпелі дегені осы екен; қазақтың тұлпар мініп, ту ұстаған, кейінгі үрімі-бұтағына олжа салған батыр ең ақырында мұжықтың поселкесінің аты болды. Ереймен тауындағы Олжабай қаласы атанған қала сол Олжабайдың өлген жері. Өз зерттеулерінде аңыз, шежіре деректерімен шектелуге мәжбүр болған Мәшһүр Жүсіп шайқас барысында Жасыбай мен Олжабай батырлардың тұрақ қылған мекен атауларын ғана көрсетіп кеткен.

“Қазақ халқының қаһармандары” жинағында берілген шежіреге сүйене отырып Олжабай батырдың арғы ата-тегі туралы қысқа да нұсқа дерек келтіруді жөн көрдік: Сүйіндік-Суғыншы-Мамық (Шуманақ) – Құлболды Айдабол – Малғозы – Толыбай – Олжабай. Ал Мәшһүр-Жүсіп шежіресінде сәл өзгешелік бар: Сүйіндік – Суғыншы – Айдабол – Малғозы – Толыбай – Олжабай. Енді шығу тегі туралы: Олжабай Төлебайұлы (1709–1785 (кей деректерде 1783), Олжабай 1709 ж. Түркістанда туып, 1783 ж. Ереймен тауының сыртындағы жазық пен Сілеті өзенінің басында дүниеден өткен. Орта жүздің арғын тайпасы сүйіндік руының Айдаболдан тарайды. Айдабол он үш жасында би болған. Ол олма әкесі Толыбай Тәуке ханның билерінің бірі, шешесі Есенбике Төле бидің туысқаны Қаратайдың қызы. Осы Айдаболдың үш әйелінің бәйбішесінен – Жанқозы, Малқозы, Кенжеқозы, ортаншы әйелінен – Қарақозы, Бозқозы, Аққозы, тоқалынан – Қожагелді мен Тайкелді тарайды. Оларға тараған дарын туралы айтсақ бәрі де әрі шешен, әрі батыр болып өскені ежелден белгілі. Осы тұста айта кететін бір жайт. Ол келесі тарихи мәлімет; бәйбішесінің Кенжеқозысы жас кезінде өліп, сол кезден салты бойынша айттырып қойған үйсін Қаратай батырдың қызы оң жақта жесір қалып қояды. Содан? әкесі осы қызды тоқалдан туған Тайкелтірге алып берем деген ойын жүзеге асырам дегенде, Жанқозы: "Кіндіктесімнің жесірін тоқалдың баласына косуға

келіспеймін" деп, зорлықпен қызды інісі Малқозының баласы Толыбайға косады [Нұхұлы, Еңсебаев 2010:437]. Міне осыдан кейін Қаратай батырдың қызынан Олжабай дүниеге келеді. Әкесі Толыбай ел үшін 1723 жылдарда «Ақтабан шұбырынды» кезінде елді жаудан қорғап жүргенде оққа ұшады. Сол кезде он үшке жаңа толған Олжабай нағашысы Қаратай батырдың қолында өмір сабағынан өтеді.

Мәшһүр-Жүсіп қолжазбасында көрсетілген шежірелік деректердің өзі батырдың қалмаққа қарсы жорықтарға қатысқанын аңдатады. Ал Орманшы Сақау ақынның “Ер Олжабай” жыр жолдарынан Батырдың кескін-келбеті керемет суреттеледі:

Қақпақтай жаурынды, орта бойлы,
Шүйделі, қайқы құлақ, қара қасы,
Сабырлы, кішіпейіл, жанға жайлы,
Қатардан асып туған мәртебесі

Он төртке жасы келді сол уақытта. [Ер Олжабай 2005: 97].

М.Ж. Көпейұлы жазбаларында Олжабай батырдың 3 үлкен шайқаста (“Қалмаққырған”, “Шүршітқырған”, “Талқы” соғысы) жеңімпаз болғанын көреміз.

Тарихи мәліметтерге сүйенсек сол 1739–1740 жж. қысында 30 мың қолды басқарған Септен мен Сары Манжа оңтүстік (Сырдариядан) және солтүстік (Ертістен) бағыттардан шабуылдап, Орта жүз жеріне басып кіреді. Ұрыс қимылдары 1741 ж. күзгі бітіміне дейін жалғасады. 1741 ж. қыс айларында қазақ жасақтарының Септен ұлысын талқандағаны, Орта жүзге жасалған жоңғар шапқыншылығының солтүстік бағыттағы шабуылын тойтарған шайқастарда Олжабай батырдың атағы шыққаны тарихтан белгілі [Жүсіпов 2005: 96].

Өте құнды еңбектерінде М.Ж. Көпейұлы “Қалмаққырған” соғысы тарихын толықтыра түседі, және Н.Я. Коншин, Ф.А. Щербин көрсеткен жазбаларындағы мәліметтер жер атауларын айқындайды. Мұнда Баянауылды жаудан қорғамақ болып, екі батыр екі асу бойын күзетуге уағдаласады. Қалмақтар Қызылтаудан асу бойына дейінгі жерді түн ішінде жүріп өтіп, жауырыншылығына сенген Жасыбай батырды қапылыста атып өлтіргені белгілі. Бұл тұста Олжабай әскерімен жетіп, Шойынды көлінің басында қалмақтарды талқандайды. Қашқан жауды қуа отырып Қызытаудың бауырында Олжабай батыр қалмақты қырған жері “қалмаққырған” атанып кеткен. Кейбір зерттеулерде бұл шайқас 1752 ж. Әмірсананы іздеген Лама Доржының 20000 ойраттарымен болған делінеді. М. Тынышбаев шежіресінде де “Қалмаққырған” ұрысы XVIII ғ. 50–жылдары болған деп қарастырылады. Бірақ бұл пікір тарихи шындыққа сай келе қоймайды. Жоңғарлар шабуылдайтын Баянауыл жерінде Абылайдың 1752 ж. қазанында әскер жинастыруы қолайсыздық тудырар еді. Басымдық қазақ жағында болғанымен, 20 мың ойрат жасағы 1752 ж. қысында Лама Доржы өлтіріліп, жаңа қонтажы Давацидің әскерді қайтару туралы жарлығынан кейін ғана ұрыс қимылдарын тоқтатады. 1739–1742 жж. қалыптасқан саяси жағдай талабы бойынша, жоңғар ықпалын шектеу және Абылайды тұтқыннан босаттыру шараларын дипломатиялық тәсіл арқылы жүзеге асыру мақсатында Олжабай батыр Толыбайұлы 1742 ж. Әбілхайыр бастаған қазақ билеушілерінің бірі есебінде Арғын тайпасы атынан Ресей мемлекетіне қарауға ант береді. Елші ретінде Олжабайдың 1749, 1761 ж., 2 рет Орынбор қаласына жіберілуі де оның қазақ билеушілері, үшін сенімді адам болғанын, әрі Ресей мен Жоңғар хандығы үшін елеулі тарихи тұлғаға айналғанын аңғартады [Жүсіпов 2005:96].

Олжабай батырдың тағы бір ерлігін Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлы қолжазбасында ерекше баяндайды. Десе де бұл мәселеде ресми Қытай мәліметтері (қолбасшы Хадаха деректері) мен қазақ арасындағы аңыз, жыр мағлұматтары, жер атаулары арасында шайқастың қалай аяқталғаны турасында көз қарас екіге бөлінеді.

Ал енді М.Ж. Көпейұлы аңызына сүйенген Ә.Х. Марғұлан зерттеуінде ескіше Баянауыл, кейіннен қазіргі Қарағанды облысы, Молодежный ауданына қарасты “Шүршітқырған” жерінде Олжабай батыр Әмірсананы іздеп келген бір топ қытай әскерін айлаға салып, тез арада қол жинап, соғыс ашып, қытай әскерін тегісімен қырады. Ал, қытай қолбасшысы Хадаха баяндауында: “Баян тауының батыс жағында, Бэйцзы Дарчжаның айтуынша, оның алдында мыңнан астам қазақ қолы пайда болыпты. Бізден алты жүз адам

қорықпай шабуылға шықты, жауды талқан қылды. Жүз адамды өлтірдік, көлік пен аттарын тартып алдық. Бес адамды тұтқынға алып, азаптадық. Бәрінің айтуынша, біздің кездескеніміз Абылайдың қолы екен деген мәлімет қалған.

Бірақ, жазба мәліметтердің қандай жағдайда қағазға түсірілгенін ескере отырып, 1756 ж. Олжабайдың жасағы Қытай армиясынан бөлініп шыққан бір топ шүршіт әскерін “шүршітқырған” жерінде қоршап алып талқандағанын тарихи шындық деп қабылдау керек.

Мәшһүр-Жүсіп жазбасындағы Олжабайдың батырлығын танықан тағы бір ұрысы – Талқы соғысы. Бұл соғыстың ерекшелігі “қалмақтың ежелден алынбаған қорғаны” болатын. Тарихта ол туралы мәліметтер көп. Мысалы: Талқы шайқасын көзбе-көз көрген француз суретшісінің суреттеуіне (Мәскеудің тарих музейінде фотокөшірмесі сақтаулы), Р.Б. Сүлейменов, Б.А. Моисеев “Из истории Казахстана XVIII века” 1757 ж. жазында Қазақстан жеріне қайта кірген Қытай әскерімен Абылайдың тез арада бітімге келгенін мәлімдейді [Сүлейменов, Моисеев 1988 :122].

Осы орайда, Мәшһүр -Жүсіп шығармашылығында Абылайдың Талқы ұрысында қолданған соғысу тәсілі, хан қосындағы әскери құрамалардың қызметі, жас сарбаздарды батырлыққа баулу дәстүрі хақында мәлімет келтіріледі.

Абылай хан әскерін 3 топқа бөледі. Қалмақ қамалын барлауға шыққан кезеуілші топқа бекіністегі мергендер оқ атып, Малайсары батыр белінен жараланып, батырлар шегініп кетеді. Ханның өзі ортаншы топ – тосқауылшыларды бастап шабуыл жасаса да, қорғанды бірнеше күнге созылады. Сол кезде қатардағы салықшы болып жүрген Олжабай “Олжабайлап” шауып, туын түсірместен қорған қақпасына жетіп, қалың қол қорған ішіне өтіп, жеңіске жетеді. Содан Олжабай батырдың есімі “Он сан Орта жүзге” ұран болады.

Жоңғарлармен, қытайлармен болған шайқастарда ерлік көрсеткен қаһарман бейбіт өмір уақытында өз руының шаруашылығының қамын ойлаған азамат ретінде танылады. Бұған Олжабайдың Едіге бимен бірлесіп, 1761 ж. Екатеринаға жазған өтініш хаты дәлел болады [Жүсіпов 2005: 96].

Зерттеуде қамтылған Мәшһүр Жүсіп қолжазбаларының ғылыми таным арнасына жан-жақты тартылуы Отандық тарих ғылымы дамуына өз үлесін қосады деп санаймыз. М.Ж. Көпеев мұрасын игеру тарихта болған тұлғаларымызды жан-жақты тануымызға өз үлесін қосады деп санаймыз. Сол заманда қазақ мемлекеттінін сыртқы жаудан қорғау және дәстүрлі қоғам ішінде әлеуметтік тұрақтылықты сақтау қажеттілігі туындағаны Қазақ-Жоңғар соғысымен байланысты болды. Осыған байланысты әскери шеберлік маңызды орын алды. Осы орайда Олжабай батыр ел ішінде беделділігімен көзге түсіп белгілі болды және батырлық институтынын фундаментін қалауда орасан зор еңбегімен ерлігімен қазақ халқынын арасында «батыр» атағына лайықты болды, ол дегенін айбындығы, жау алдындағы батылдығы ерекше болды. Олжабай батыр қазақ ханы Абылайды жоңғар тұтқынынан құтқарады, оның өмірі әскери жеңістерге толы болады. Осы ерлігі үшін оны «ержүрек Олжабай» деп атаған.

Міне, сонымен қорға келгенде, Мәшһүр-Жүсіп қолжазбаларында қаһарман батырдың ата-тегі, дүниеге келуі, ерлік істері, жеке басының ерекшелігі – найзагерлігі, ұрпақтары, көшіп-қонған жерлері туралы баяндаулары да Олжабай батырдың қайраткерлігі Олжабайтануға толықтыру енгізе түседі.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Ер Олжабай // Казахстан. Национальная энциклопедия / Гл.ред. Аяган Б.— Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2005. — Т. II. — 560 с.
2. Жүсіпов Е.Қ. Олжабай есен болса – ел аман // Олжабай батыр Толыбайұлы (1709-1783) туралы конференция материалдары (23-24 мамыр) / Жауапты редактор Алпысбес М.А. – Қарағанды : КарМУ, 2005. – 409 б.
3. Қазақ тарихи жырларының мәселелері / Жауапты ред. Р. Бердібаев – Алматы: Ғылым, 1979. – 312 б.

4. Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы. Шығармалары.8 том. – Павлодар: ЖШС “ЭКО”, 2006.- 266 б.
5. Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы. Шығармалары.9 том. – Павлодар: ЖШС “ЭКО”, 2006.- 116 б.
6. Нұхұлы А.,Еңсебаев Т.А. Баянаула перзенттері. – Павлодар: ЖШС ҒПФ“ЭКО”, 2010. – 673 б.
7. Сулейменов Р. Б., Моисеев В. А. Из истории Казахстана XVIII века (о внешней и внутренней политике Абылая). – Алма-Ата: «Наука», 1988. – 144б.